

Received-Makale Geliş Tarihi 29.06.2024
Published-Yayınlanma Tarihi 30.09.2024
Volume-Cilt (Issue-Sayı), ss/pp 11(111), 1665-1676

Research Article /Araştırma Makalesi
10.5281/zenodo.13864006

Doç. Dr. Faruk Özdemir

<https://orcid.org/0000-0003-1890-9194>

Sinop Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, Sinop, Türkiye.

ROR Id: <https://ror.org/004ah3r71>

Şevkânî'nin Fethü'l-Kadîr Adlı Tefsirinde Müşkil Âyetleri Tevil Metodu¹

Shawkânî's Method of Interpretation of the Mushkil Verses in His Tafsir Titled Fath al-Qadîr

ÖZET

Bu makalede Şevkânî'nin *Fethü'l-Kadîr* isimli tefsirindeki müşkil âyetler araştırma konusu yapılmıştır. Araştırmanın amacı Şevkânî'nin söz konusu eserinde çelişkili görünen âyetleri nasıl bağdaştırdığı ve aralarında varmış gibi görünen tenakuzu nasıl tevil ettiğini ortaya çıkarmaktır. Zira bu durum, yaşadığı dönemde pek çok eser telif etmiş ve müctehid derecesine ulaşmış bir müfessirin Kur'an âyetleri arasında müşkil görünen hususları nasıl tevil ettiğinin anlaşılması ve neticede Kur'an'ın doğru anlaşılmasına katkısı açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmada literatür taraması yöntemi kullanılarak Şevkânî'nin *Fethü'l-Kadîr* adlı 5 ciltlik tefsiri ele alınmıştır. Buna ilaveten konunun anlaşılmasına katkı sunacak diğer eserlerden de istifade edilmiştir. Araştırmanın asıl konusuna geçmeden evvel kavramsal çerçeve bağlamında müşkilin lügavî anlamları, Müşkilü'l-Kur'an kavramının tanımı, tercih kaideleri, tenakuz sebepleri ve şekilleri hakkında kısa malumat sunulmuştur. Araştırma neticesinde şunları söyleyebiliriz: Şevkânî eserinde Müşkilü'l-Kur'an konusuna yer vermiştir. O aralarında çelişki ve tenakuz varmış gibi görünen âyetlerle ilgili hem kendi reyini hem de konuya ilişkin rivâyetleri ele almıştır. Müellif, âyetler arasında zahirde tenakuz varmış gibi görünse de gerçekte asla bir çelişkinin olmadığını açıklığa kavuşturmuştur. O, müşkil âyetleri bağdaştırmak için bazen kendisinden önceki müfessirlerin görüşlerine yer vermiş, bazen başta İbn Abbas olmak üzere müşkil görünen âyetlerle ilgili nakillerde bulunmuştur. Müfessir, muhtelif görüşleri zikrettikten sonra kendi tercihini belirtmiştir. O, bazen de âyetlerin cem edilmesine ilişkin pek çok rivâyeti aktarmakla yetinmiş ve bu konudaki tercihi okurlarına bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Müşkil, Müşkilü'l-Kur'an, Şevkânî, Fethü'l-Kadîr.

ABSTRACT

In this article, mushkil verses in Shawkânî's tafsir titled *Fath al-Qadîr* were investigated. Shawkânî included the subject of Mushkil al-Qur'an in his work. The aim of the research is to reveal how Shawkânî reconciles the seemingly contradictory verses in his work and how he interprets the apparent contradiction between them. Because this situation is important in terms of understanding how a commentator who wrote many works during his time and reached the degree of mujtahid interpreted the seemingly difficult issues among the verses of the Qur'an and, as a result, his contribution to the correct understanding of the Qur'an. In this study, Shawkânî's 5-volume commentary titled *Fath al-Qadîr* was discussed using the literature review method. In addition, other works that will contribute to the understanding of the subject have also been used. Before moving on to the main subject of the research, brief information was presented about the literal meanings of the word mushkil, the definition of the concept of Mushkil al-Qur'an, the rules of preference, the reasons and forms of contradiction in the context of the conceptual framework. As a result of the research, we can say the following: He discussed both his own opinion and the narrations on the subject regarding the verses that seem to have contradictions and inconsistencies among them. The author has clarified that there is no contradiction between the verses, even though there may appear to be a contradiction on the surface, in reality, there is no contradiction at all. In order to reconcile the mushkil verses, he sometimes included the views of the commentators before him and sometimes he made quotations about the verses that seemed mushkil, especially from Ibn Abbas. After mentioning various opinions, the commentator expressed his own preference. Sometimes, he was contented with quoting many narrations about the unification of the verses and left the choice to his readers.

Keywords: Tafsir, Mushkil, Mushkil al-Qur'an, Shawkânî, Fath al-Qadîr.

¹ Bu makale "Şevkânî'nin Fethü'l-Kadîr'indeki Kaynakları ve Metodu" adlı Doktora tezinden -bazı ilaveler yapılarak- üretilmiştir.

1. GİRİŞ

İlahi mesajın son halkası olan Kur'ân âyetlerinin muhatapları tarafından doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için pek çok Kur'ânî ilim teşekkül etmiştir. Kur'ân ilimlerinden biri de Müşkilü'l-Kur'ân'dır. “Şâyet o Kur'ân Allah'tan başkası tarafından indirilmiş olsaydı, şüphesiz onda birbirini tutmayan pek çok şey bulurlardı.” (en-Nisâ 4/82) nazm-ı celilindeki meydan okuyan bu ifadelerden net ve kesin bir şekilde anlaşılabilmesi gibi Allah'ın kelâmı çelişki ve tenakuzdan münezzehtir. Fakat kutsal kitabımızı okuyan bir kimse onda bir ihtilaf varmış vehmine kapılabilir. İşte Kur'ân âyetleri arasında ilk bakışta var olduğu izlenimi veren çelişki ve tenakuzu inceleyen bilim dalı olan Müşkilü'l-Kur'ân bu zahiri tenakuz ve çelişkiyi ortadan kaldırmak için teşekkül etmiştir.

Kur'ân'ı tefsir eden müfessirler, eserlerinde âyetleri yorumlarken müşkil olan ifadeleri tevil etmişler, bu konudaki muhtelif görüşleri, yorumları ve rivâyetleri ele alarak âyetler arasında varmış gibi görünen tenakuzu ortadan kaldırmaya çalışmışlar, Allah'ın kelimelerinin birbirleriyle çelişkili değil, aksine birbirleriyle ahenkli olduğunu ortaya koymaya gayret göstermişlerdir. Tefsirinde bu gibi âyetleri ele alıp cem etmeye çalışan müfessirlerden biri de Şevkânî'dir (ö. 1250/1834). Araştırmamız Şevkânî'nin “*Fethü'l-Kadîr el-Câmî' beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlm't-Tefsîr*” adlı tefsirinde müşkil görünen ve müfessirin telif ettiği âyetlerle sınırlandırılmıştır. Araştırmanın amacı Şevkânî'nin söz konusu eserinde çelişkili görünen âyetleri nasıl bağdaştırdığı ve aralarında varmış gibi görünen tenakuzu nasıl tevil ettiğini ortaya çıkarmaktır. Zira bu durum, yaşadığı dönemde pek çok eser telif etmiş ve müctehid derecesine ulaşmış bir müfessirin Kur'ân âyetleri arasında müşkil görünen hususları nasıl tevil ettiğinin anlaşılması ve neticede Kur'ân'ın doğru anlaşılmasına katkısı açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmada literatür taraması yöntemi kullanılarak Şevkânî'nin “*Fethü'l-Kadîr*” adlı 5 ciltlik tefsiri ele alınacaktır. Buna ilaveten konunun anlaşılmasına katkı sunacak diğer eserlerden de istifade edilecektir. Araştırmanın asıl konusuna geçmeden evvel kavramsal çerçeve bağlamında müşkilin lügavî anlamları, Müşkilü'l-Kur'ân kavramının tanımı, tercih kaideleri, tenakuz sebepleri ve şekilleri hakkında kısa malumat sunulacaktır.

Müşkilü'l-Kur'ân kapsamında ele alınıp değerlendirilebilecek âyetler müfessirden müfessire değişiklik arz edebilir. O nedenle biz bu çalışmamızda Şevkânî'nin, “bazı müfessirler müşkil/içinden çıkılmaz buldu” (Şevkânî, 1427/2007, c. I, s. 484), “birbiriyle çelişmez/birbirini nefyetmez” (Şevkânî, 1427/2007, c. II, s. 399), “çelişki/tenakuz yoktur” (Şevkânî, 1427/2007, c. IV, s. 447), “bu âyet tezat teşkil etmez” (Şevkânî, 1427/2007, c. IV, s. 411) ve “bu âyetle (şu) âyetin arası şöyle cem edilir” (Şevkânî, 1427/2007, c. V, s. 165) gibi ifadeleri kullanarak bağdaştırdığı/cem ettiği âyetlere yer vereceğiz. Müellif tefsirinde -gözümüzden kaçmadıysa- toplam 22 ayrı yerde yukarıdaki ifadeleri kullanarak ilgili âyetlerin birbirleriyle tenakuz oluşturmadığını izah etmiştir.

2. MÜŞKİL VE MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN KAVRAMLARI

Lügatte “karışık olmak, zihnî karışıklığa yol açmak, birbirine zıt olmak” gibi anlamlara gelen “işkal” mastarından ism-i fail olan müşkil kelimesi (İbn Manzûr, 1995, c. II, s. 348-349; İbn Düreyd, 1345, c. III, s. 68) ulûmu'l-Kur'ân'da “Kur'ân âyetleri arasında ilk bakışta var olduğu sanılan ihtilaf ve tenakuz durumuna”, bu durumları inceleyen ilme de “Müşkilü'l-Kur'ân” denmiştir (Zerkeşî, 1427/2006, s. 357; Suyûtî, 1416/ 1996, c. II, s. 72; Demirci, 2009, s. 188-189; Demirci, ts., s. 63; Demirci, 1998, s. 167; Erdoğan, 2005, s. 434; Yerde, 2006, c. XXXII, s. 164; Turgut, 1991, s. 186; Cerrahoğlu, 1985, s. 179; Özel, 2006, s. 122). Bir iş karmaşık, anlaşılmaz, problemlili, içinden çıkılmaz olduğu zaman (أمرٌ مُشكِّلٌ) denilir (İbn Fâris, 1390/1970, c. III, s. 204; Halîl b. Ahmed, ts., c. V, s. 296). Benzer şekilde bir iş bir kimseye karışık ve içinden çıkılmaz hale geldiğinde o kimse bu durumu “İş bana karışık geldi.” anlamında (أشكَلَ عَلَيَّ الأَمْرُ أَيِ اِخْتَلَطَ) şeklinde ifade eder (Ezherî, 2001, c. X, s. 16; Ayrıca müşkil ve farklı türevleri için bk., Cevherî, 1399/1979, c. V, s. 1736-1737; Zemahşerî, 1419/1998, c. I, s. 517-518).

Âyetler arasında çelişki varmış gibi görünse de Allah'ın kelâmı ihtilaf ve tenakuzdan münezzehtir. Nitekim Yüce Allah bunu “Şâyet o (Kur'ân) Allah'tan başkası tarafından olsaydı, şüphesiz onda birbirini tutmayan pek çok şey bulurlardı.” (en-Nisâ 4/82) âyetiyle net ve kesin bir şekilde ifade etmiştir. Fakat mübtediler onda bir ihtilaf varmış vehmine kapılabilir. Bu sebeple o durumdakilerin vehmini gidermek gerekmektedir (Zerkeşî, 1427/2006, s. 357; Suyûtî, 1416/ 1996, c. II, s. 72).

Gazzâlî'ye (ö. 505/1111) “Şâyet o (Kur'ân) Allah'tan başkası tarafından olsaydı, şüphesiz onda birbirini tutmayan pek çok şey bulurlardı.” (en-Nisâ 4/82) âyeti sorulunca şöyle cevap vermiştir:

İhtilaf, manalar arasındaki müşterek lafızların ihtilafıdır. Maksat insanların o konudaki ihtilaflarını nefyetmek değil aksine Kur'ân'ın bizzat kendisinden ihtilafı nefyetmektir. Herhangi bir şey hususunda

insanların görüşleri çelişkili olabilir. Biri diğerine benzemez. Yani bazıları dine çağırırken bazıları dünyaya çağırır. Yine insanların sözlerinin tertip ve düzeni de farklılık arz eder. O nedenle bazıları şiir vezninde, bazıları özel üsluplarda, bazıları da daha farklı üsluplarda yazılmış olabilir. Hâlbuki Allah'ın kelamı her türlü ihtilafından beridir. Zira onun nazmı tek bir yöntem üzerinde başı sonu birbiriyle uyum içerisinde fesahat bakımından tek bir düzen içerisinde. Allah'ın kelamı insanları O'na davet eder, onları dünyadan dine sevk eder. Şairlerin sözleri onunla mukayese edildiğinde onların sözlerinde nazım yöntemi ve fesahat dereceleri yönünden farklılıklar vardır. Bazı şiirler zayıf bazıları güçlü ifadeler ihtiva eder. Bu yüzden yazılmış iki mektup müsavî olmadığı gibi iki kaside de birbiriyle müsavî değildir. Hatta bir kaside fasih beyitlerle saçma beyitleri aynı anda içerebilmektedir. Benzer şekilde kasideler ve şiirler muhtelif amaçlara yönelik de olabilir. Çünkü şairler ve belâğatçılar “*Her vâdide şaşkın şaşkın dolaşırlar*” (eş-Şuarâ 26/225). Bu nedenle bazen dünyayı methederler bazen onu zemmederler. Bazen korkaklığı methederler ve onu basiretli ve sağduyulu olma olarak adlandırır, bazen de onu zemmederler ve zafiyet olarak addederler. Bazen de şecaati methederler ve onu samimiyet, açık kalplilik olarak tavsif ederler, bazen de zemmederler ve onu sorumsuzluk olarak vasıflandırır. Dolayısıyla beşer kelamı ihtilafından kurtulamaz. Zira bunların menşei araz ve ahval ihtilafıdır ve insanın ahvali muhteliftir. Bu sebeple insanın tabiatının genişliği, neşeli ve üzüntülü olması onun fesahatini etkiler. Aynı şekilde insanın arzusu da muhteliftir. O nedenle bazen bir şeye bazen de başka bir şeye meyleder. Ahval ve arzuların ihtilafı beşer kelamında çelişki ve tenakuzu zaruri kılmaktadır. Yirmi üç yıl boyunca konuşan bir lisanın tek bir yöntem üzerine konuşması tesadüf olamaz. İşte Kur'ân yirmi üç yıllık nüzul süresince aynı yöntem ve metot üzerine inmiştir. Resûlullah (s.a.v.) da ahvali değişen bir beşerdi. Dolayısıyla şâyet bu Kur'ân onun kelamı olsaydı veya ondan başka bir beşerin sözü olsaydı onda pek çok ihtilaf bulunurdu. İnsanların kelamının muhtelif olmasına gelince bu, Kur'ân'ın kendisindeki değil insanların bakış açılarındaki ihtilafı ifade eder (Zerkeşî, 1427/2006, s. 357-358).

3. TERCİH KAİDELERİ

Birbirine zıt görünen âyetler arasındaki tenakuzu kaldırmak için bazı tercih kaideleri zikredilmiştir. Bunlar:

Birincisi: Medenî olan âyetler Mekke olanlara tercih edilir.

İkincisi: İki hükümden biri Mekke ehli ahvaline, diğeri Medine ehli ahvaline ait olursa, Medine ehli ahvali takdim olunur. Mesela Mekke'ye girenlerin emniyette olduğunu belirten “*Ona giren güvene erer.*” (Âl-i İmrân 3/97) âyetiyle öldürülenler hakkında kısasın farz kılındığını ifade eden “*Öldürülenler hakkında kısas size farz kılındı.*” (el-Bakara 2/178) âyeti arasında böyle bir işkal söz konusudur. Bu durumda nesh olduğu düşüncesiyle ikinci âyetin hükmü esas alınır yahut tahsis yoluyla kısas cezası alanlar ilk âyetin kapsamı dışında tutulur.

Üçüncüsü: İki hükümden birinin zahir manası müstakil bir hükme, diğeri âyetin lafzı bunu iktiza ederse, müstakil hüküm ifade eden tercih olunur.

Dördüncüsü: İki âyetten her biri zahirde kastedilen şeyi yüklenmiş olarak umum ifade ederse, bu takdirde onlardan birinin başka bir maksadı tahsise gidene varsa o tercih edilir (Zerkeşî, 1427/2006, s. 359-360; Cerrahoğlu, 1985, s. 180).

Üstat Ebû İshak el-İsferâyînî (ö. 418/1027) de, iki âyet birbiriyle çelişkili gibi görünürse, iki âyetin nüzul tarihlerine bakılır, önce olan terk edilip sonraki tercih edilir, demiştir (Zerkeşî, 1427/2006, s. 358; Suyûtî, 1416/1996, c. II, s. 80-81).

4. ÂYETLER ARASINDA TENAKUZ VARMIŞ GİBİ GÖRÜNME SEBEPLERİ VE ŞEKİLLERİ

Kur'ân âyetleri arasında çelişki ve tenakuz varmış gibi görünen durumlar şu sebepler ve şekillerde görülebilir:

Birincisi: Bir cinsin değişik türlerine veya bir oluşumun muhtelif safhalarına işaret edilmesi: Hz. Âdem'in (a.s.) yaratılış sürecinin aşamalarından bahsedilirken toprak (“*Allah onu topraktan yarattı.*” (Âl-i İmrân 3/59)), pişmiş kuru çamur (“*Andolsun biz insanı, (pişmiş) kuru bir çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan yarattık.*” (el-Hicr 15/26, 28, 33)), yapışkan çamur (“*Şüphesiz biz kendilerini yapışkan bir çamurdan yarattık.*” (es-Sâffât 37/11)) ve pişmiş çamura benzeyen balçık (“*Allah insanı, pişmiş çamura benzeyen bir balçıktan yarattı.*” (er-Rahmân 55/14)) gibi maddelere işaret edilmiştir. Ancak âyetlerde geçen bütün bu maddelerin aslı topraktır ve ilk insanın yaratılış sürecinde toprağın son formuna gelinceye kadarki süre içerisinde aldığı farklı şekil ve özelliklerden ibarettir.

İkincisi: Konu ve yer farklılığı: Bazı âyetlerde insanların ve cinlerin âhirette hesaba çekileceği ifade edilirken (“*Elbette kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de gönderilen peygamberleri de mutlaka sorguya çekeceğiz!*” (el-A’râf 7/6); “*Onları tutuklayın, çünkü onlar sorguya çekilecekler!*” (es-Sâffât 37/24)) diğer bazı âyetlerde işledikleri günahların hesabının kendilerinden sorulmayacağı veya onlarla asla konuşulmayacağı belirtilmiştir (“*İşte o gün insana da cine de günahı sorulmaz.*” (er-Rahmân 55/39); “*Kıyamet günü Allah ne kendileriyle konuşur ve ne de onları temize çıkarır.*” (el-Bakara 2/174)). Bu âyetlerdeki ihtilafın sebebi konu ve yer farklılığıdır. Zira kıyamette değişik mevkiler ve farklı sınıflar mevcuttur. Bazı mevkilerde sorgu olurken bazılarında olmayacaktır. Yine ahiret günü hesap sırasında kafirler sert bir muameleyle karşılaşırken müminler şefkat ve merhametle muamele görecektir.

Üçüncüsü: Fiillerin kullanım cihetleri: Mesela savaştan söz edilirken, “*Onları siz öldürmediniz, fakat onları Allah öldürdü, attığın zaman sen atmadın, fakat Allah attı.*” (el-Enfâl 8/17) âyetinde böyle bir ihtilaf söz konusu ise de âyette öldürme işinin kesb ve mübaşeret yönünden ashaba, tesir ve yaratma yönünden Allah’a izafe edildiği düşünülürse söz konusu ihtilaf ortadan kalkar.

Dördüncüsü: İfadenin hakikat ve mecaz ihtiva etmesi: Âyetlerde kelimeler genellikle hakiki manalarında kullanılmakla beraber bazen mecazî anlamlar da ifade edebilmektedir. Tıpkı “*İnsanları da sarhoş bir halde görürsün. Oysa onlar sarhoş değildirler.*” (el-Hac 22/2) âyetindeki gibi. Burada kıyamet ahvaline izafetle mecazen “*İnsanları da sarhoş bir halde görürsün.*” denilmiş, hamra (şarap) izafetle de hakiki anlamda “*Sarhoş değildirler.*” denilmiştir.

Beşincisi: Bir olayın değişik yönlerden ele alınması: İlk bakışta ihtilafı gibi görünen bazı âyetlerin farklı açılardan değerlendirilmesi halinde gerçekte bir ihtilaf bulunmadığı anlaşılır. Mesela bir âyette (“*Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah’ı anmakla huzur bulur.*” (er-Ra’d 13/28) müminlerin kalplerinin Allah’ı zikirle sükûna ereceği belirtilirken başka bir âyette (“*Müminler ancak, Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen, kendilerine Allah’ın âyetleri okunduğunda imanlarını artıran ve yalnız Rablerine dayanıp güvenen kimselerdir.*” (el-Enfâl 8/2) onların kalplerinin titremesinden söz edilmektedir. Bu iki âyet arasında bir çelişki varmış gibi görünse de kalplerin sükûn bulması tevhit inancının verdiği bir rahatlık, titremesi de doğruluk ve hidâyetten sapma endişesinin bir neticesidir. Nitekim diğer bir âyette (“*Rablerinden korkanların, bu Kitabın etkisinden tüyleri ürperir, derken hem bedenleri ve hem de gönülleri Allah’ın zikrine ısınıp yumuşar.*” (ez-Zümer 39/23) müminlerin kalplerinde hissettikleri korku, ümit, ürperti ve sükûn birlikte anılmıştır (Zerkeşî, 1427/2006, s. 262- 266; Suyûtî, 1416/ 1996, c. II, s. 76-78).

Müşkilü’l-Kur’ân’la ilgili ilk müstakil eser Muhammed b. Müstenir b. Ahmed el-Kutrub’a (ö. 206/821) aittir (Suyûtî, 1416/ 1996, c. II, s. 72; Zerkeşî, 1427/2006, s. 357). Ancak Müşkilü’l-Kur’ân’a dair eserlerin en meşhuru Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe’nin (ö. 276/889) *Te’vilü Müşkili’l-Kur’ân*’ıdır (Albayrak, 1993, s. 35; Cerrahoğlu, 1985, s. 182; Müşkil âyetlerle ilgili daha geniş bilgi ve daha fazla örnek için bk., İbn Kuteybe, 1393/1973, s. 65-85; Zerkeşî, 1427/2006, s. 357- 369; Suyûtî, 1416/ 1996, c. II, s. 72-76; Yerinde, 2006, c. XXXII, s. 164-167).

5. ŞEVKÂNÎ’NİN FETHÜ’L-KÂDİR’İNDE MÜŞKİL OLARAK ELE ALDIĞI ÂYETLER

Şevkânî, *Fethü’l-Kadîr* adlı eserinde Müşkilü’l-Kur’ân konusuna yer vermiş, aralarında çelişki ve tenakuz varmış gibi görünen âyetlerle ilgili hem kendi reyini hem de konuya ilişkin rivâyetleri ele almıştır. Müellif, âyetler arasında zahirde tenakuz varmış gibi görünse de gerçekte asla bir çelişkinin olmadığını izah etmiştir.

5.1. Tövbeleri Asla Kabul Edilmeyecek Olanlar

Şevkânî, “*Ancak, bundan sonra tövbe edip yola gelenler başka. Çünkü Allah çok bağışlayıcı ve merhametlidir. İnandıktan sonra kâfirliğe sapıp sonra inkârcılıkta daha da ileri gidenlerin tövbeleri asla kabul edilmeyecektir. Ve işte onlar, sapıkların ta kendisidirler.*” (Âl-i İmrân 3/89-90) âyetini tefsir ederken müfessirlerden bir kısmının bu âyetteki, “*tövbeleri asla kabul edilmeyecektir*” ifadesinin, “*O, kullarının tövbesini kabul edendir.*” (eş-Şûrâ 42/25) âyetiyle müşkil (anlaşılması, açıklanması zor) olduğunu belirttiklerini aktardıktan sonra âyetleri bağdaştırma sadedinde şu açıklamaları yapmıştır: “*Tövbeleri asla kabul edilmeyecektir*” ifadesinin anlamı ölüm esnasında tövbeleri asla kabul olunmaz şeklindedir, denilmiştir. Nehhâs (ö. 338/950) der ki: Bu güzel bir açıklamadır. Nitekim Yüce Allah: “*Yoksa kötülükleri yapıp yapıp da içlerinden birine ölüm gelip çatanca ‘Ben şimdi tövbe ettim’ diyenler için (kabul edilecek) tövbe yoktur.*” (en-Nisâ 4/18) diye buyurmaktadır. Bu görüşü Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Katâde (ö. 117/735) ve Atâ (ö. 114/732) da kabul etmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) de “*Muhakkak Allah gargara haline gelmedikçe (can boğaza ulaşmadıkça) kulun tövbesini kabul eder.*” buyurmuştur (Tirmizî, 1998,

“Da‘avât”, 103; İbn Mâce, ts., “Zühd” 30; Ahmed b. Hanbel, ts., c. II, s. 132, c. V, s. 362). Bir diğer açıklamaya göre: “*Tövbesi asla kabul edilmez*” buyruğu, yani küfre girmeden önce yapmış oldukları tövbeleri kabul olunmaz, anlamındadır. Çünkü küfür artık o tövbeyi silmiş, boşa çıkarmıştır. Yine: “*Tövbeleri asla kabul edilmez*” buyruğu, içinde buldukları küfürden tövbe edip bir başka küfre girdikleri takdirde tövbeleri kabul edilmez, diye de açıklanmıştır. Ancak tövbe edip İslâm’a girmeleri halinde tövbeleri kabul edilir. Bu âyetteki tövbenin kabul edilmemesini, tövbe etmeden küfür üzere ölmeye hamletmek en doğrusudur. Sanki âyet küfür üzere ölmeyi, tövbenin kabul edilmemesi şeklinde ifade etmiş gibidir ve zaten bu âyetten sonra zikredilen “*Gerçekten, inkâr edip kâfir olarak ölenler var ya.*” (Âl-i İmrân 3/91) âyeti de bunu açıklamaktadır (Şevkânî, 1427/2007, c. I, s. 484-485; Kurtubî, 1427/2006, c. V, s. 197-198).

Şevkânî bu konudaki farklı görüşleri ve rivâyetleri zikrettikten sonra kendi tercihini de belirtmiş, tövbenin kabul edilmemesini, tövbe etmeden küfür üzere ölmeye hamlederek iki âyet arasındaki müşkili cem etme yoluna gitmiştir.

5.2. Firavun’a Giden Hz. Mûsâ (a.s.) mı Hz. Hârûn (a.s.) mu?

Şevkânî “*Âyetlerimizi yalan sayan kavme gidin, dedik. Sonunda, (yola gelmediklerinden) onları yerle bir ediverdik.*” (el-Furkân 25/36) âyeti ile “*Firavun’a git! Çünkü o çok azdı.*” (en-Nâziât 79/17) âyetinin çelişmediğini nakilde bulunarak şöyle izah etmiştir: Kuşeyrî dedi ki: Allah Teâlâ’nın başka yerde buyurduğu “*Firavun’a git! Çünkü o çok azdı.*” (en-Nâziât 79/17) ifadesi bu âyetle çelişmez. Çünkü Hz. Mûsâ (a.s.) ve Hz. Hârûn (a.s.) Firavun’a gitmekle emrolununca onlardan her biri memur kılınmış oldu. Risalette asıl olması sebebiyle bazı yerlerde hitabın Hz. Mûsâ’ya (a.s.) tahsis edilmiş olduğunun söylenmesi de mümkündür. Hitabın ikisine birden yapılması, ikisinin birlikte elçi olarak gönderilmesi sebebiyledir (Şevkânî, 1427/2007, c. IV, s. 93).

5.3. Hz. Yûnus (a.s.) Sahile Atıldı mı Atılacak mıydı?

Şevkânî’nin müşkil olarak ele aldığı ve bağdaştırdığı âyetlerden biri de Hz. Yûnus (a.s.) peygamberin sahile atılmış olduğunu ifade eden âyet ile sahile atılacağından bahseden âyettir. O, bu âyetleri müşkil olarak ele almış ve şu açıklamaları yapmıştır: “*Derken biz onu halsiz bir halde sahile attık.*” (es-Sâffât 37/145). Bazı müfessirler bu âyette geçen “*Onu sahile attık.*” ifadesiyle başka bir yerde geçen “*Şâyet Rabbinden ona bir nimet yetişmemiş olsaydı o, mutlaka, kınanacak bir halde ıssız bir diyara atılacaktı.*” (el-Kalem 68/49) âyetini müşkil bulmuşlardır. Çünkü bu âyet Hz. Yûnus’un (a.s.) sahile atıldığına işaret etmektedir. Nehhâs ve diğerleri buna şöyle cevap vermişlerdir: Allah Teâlâ ilk âyette onun kınanmamış halde sahile atıldığını fakat Allah’ın rahmeti olmasaydı kınanmış olarak sahile atılacağını haber vermektedir (Şevkânî, 1427/2007, c. IV, s. 489). Şevkânî burada müşkil âyetlerle ilgili rivâyeti aktarmakla yetinmiş, kendisi bir tercihte bulunmamıştır.

5.4. Hz. Süleymân’ın (a.s.) Emrine Verilen Rüzgâr

Şevkânî’ye göre “*Bunun üzerine biz rüzgârı onun emrine verdik. Onun emriyle istediği yere hafif hafif esirdi.*” (Sâd 38/36) âyeti “*Süleymân’ın emrine de kasırga (gibi esen) rüzgârı verdik.*” (el-Enbiyâ 21/81) âyetiyle çelişmez. Çünkü ilk âyete göre rüzgârın fırtına kuvvetinde fakat şiddetle esmediği anlatılmaktadır. Müellif bu açıklamayı yaptıktan sonra farklı bir görüşü de aktarmaktadır: Bu konuda şöyle de denilmiştir: Rüzgâr Hz. Süleymân’ın (a.s.) isteği ve arzusu doğrultusunda bazen hafif hafif bazen de fırtına şeklinde esmiştir. İşte bu, Allah’ın muradı doğrultusunda iki âyet arasını cem etmede söylenebilecek en uygun görüştür (Şevkânî, 1427/2007, c. IV, s. 516). Müellif görüldüğü gibi müşkil âyetlerin bağdaştırılmasıyla ilgili farklı yorumlar arasından tercihler de yapmaktadır.

5.5. Cehennem En Alt Derekesinde Olanlar

Şevkânî’ye göre “*Sonra da onu çevirdik aşağıların aşağısına attık.*” (et-Tîn 95/5) âyeti “*Şüphesiz ki münafıklar cehennem en alt katındadırlar.*” (en-Nisâ 4/145) âyetiyle çelişmez. Çünkü ona göre kâfirlerle münafıkların o en aşağı tabakada birlikte olmalarına bir engel yoktur (Şevkânî, 1427/2007, c. V, s. 555).

5.6. Bile Bile Allah’a Ortak Koşmak

Şevkânî “*Artık bunu bile bile Allah’a şirk koşmayın.*” (el-Bakara 2/22) âyetini tefsir ederken bu âyetteki “*bile bile*” ifadesiyle muhtelif âyetlerdeki “*bilmezler*” şeklindeki ifadelerin çelişmediğini soru-cevap yöntemiyle şöyle izah etmiştir: Şâyet Allah onları “*ilme sahip olmakla*” nasıl vasıflandırdı, hâlbuki onları “*fakat bilmezler*” (el-Bakara 2/13), “*fakat farkında değildirler*” (el-Bakara 2/12), “*ve (sonuçta) doğru yolu bulamamışlardır*” (el-Bakara 2/16) ve “*onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler*” (el-Bakara 2/18)

buyurmak suretiyle bu âyetin aksine nitelendirmiştir, denilirse buna şöyle cevap verilir: Onların cahillikleri ve şuursuzlukları, bütün nimetleri kendilerine verenin Allah olduğunu, ortak koştukları şeyler olmadığını bilmelerine engel değildir. Çünkü onlar bunu biliyorlar ve inkâr etmiyorlardı. Nitekim Allah başka bir âyette bunu bildirmiştir (el-Ankebût 29/63). Müfessir kendi nezdinde kabul gören bu izahatı yaparak âyetler arasını cem ettikten sonra farklı bir görüşü de aktarmayı ihmal etmemiştir: Şöyle de denilebilir: Sizler düşünüp tetkik ettiğiniz takdirde güç ve imkân yönüyle O'nun vahdaniyetini bileceksiniz (Şevkânî, 1427/2007, c. I, s. 84).

5.7. Önce Yaratılan Yeryüzü mü Yoksa Gökyüzü mü?

Bazı âyetlerde yeryüzünün önce, ardından da gökyüzünün yaratıldığından bahsedilmektedir. Bazı âyetlerde de gökyüzünden sonra yeryüzünün yayılıp döşendiği ifade edilmektedir. Şevkânî bu tür müşkil görünen âyetler arasını cem etmek için uzunca şu açıklamaları yapmıştır:

“O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Sonra (kendine has bir şekilde) semaya yöneldi, onu yedi gök olarak yaratıp düzenledi (tanzim etti). O, her şeyi hakkıyla bilendir.” (el-Bakara 2/29). “Sonra göğe yöneldi.” ifadesinden, yeryüzünün, gökyüzünün yaratılmasından önce yaratıldığı anlamı çıkmaktadır. Naziât sûresinde de Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Sizi yaratmak mı daha güç, yoksa gökyüzünü yaratmak mı, ki onu Allah bina etti.” (en-Nâziât 79/27). Burada Allah önce semanın yaratılışını söz konusu etti, daha sonra da yeryüzü hakkında şöyle buyurdu: “Ondan sonra da yerküreyi döşedi.” (en-Nâziât 79/30). Bu âyete göre de gök sanki yeryüzünden önce yaratılmış gibidir. Cenâb-ı Hak bir başka yerde de şöyle buyurmaktadır: “Hamd, gökleri ve yeri yaratan... Allah’a mahsustur.” (el-En’âm 6/1). Bununla ilgili olarak şöyle denilmiştir: Yerkürenin kabuğu ve katmanlarının yaratılışı gökyüzünden öncedir, yeryüzünün yayılıp döşenmesi ise gökyüzünden sonradır. İlim ehlinde bir grup da bunun gibi söylemiştir. Bu başka söze gerek duymayan güzel bir tevildir. Fakat yeryüzündekilerin yaratılması ancak yerkürenin yayılıp döşenmesinden sonra olmuştur. Burada zikredilen âyet yeryüzündekilerin, göğün yaratılmasından önce yaratıldığına işaret etmiştir ve âyetleri bu şekilde cem etmek, müşkil durumun devam etmesini ve çelişkiden kurtulamamayı gerektirir. “Yedi gök” buyruğunda Yüce Allah, göklerin yedi tane olduğunu söz konusu etmektedir. Yeryüzüne gelince, onun sayısı hakkında sadece Allah’ın şu buyruğu gelmiştir: “Ve yerden de bir o kadarını yaratandır.” (et-Talâk 65/12) “Yerden de bir o kadarı”ndan kasıt sayıca gökler gibi demektir, denilmiştir. “Yerden de bir o kadarı”ndan maksat, kabalık ve sertlik itibariyle, oralarda bulunanlar itibariyle onlar gibi, demek olduğu da söylenmiştir. Dâvûdî de şöyle demiştir: Yerlerin sayısı yedidir. Fakat onlar birbirlerinden ayrılmamışlardır. Doğrusu şudur ki, yerler gökler gibi yedi tanedir. Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim’in (ö. 261/875) *Sahih*lerinde yer alan bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.): “Her kim haksız yere bir karışık bir arazi/ toprak parçasını alacak/mülkiyetine geçirecek olursa Allah (âhiret gününde) arzın yedi kat dibinden/derinliğinden itibaren olan kısmını boynuna dolayacaktır.” (Buhârî, 1422, “Bed’ül- Halk” 2, “Mezâlim” 13; Müslim, ts., “Müsâkat” 142) buyurmuştur (Şevkânî, 1427/2007, c. I, s. 98).

Müfessir Bakara sûresinde bu açıklamaları yaptıktan sonra Fussilet sûresi 12. âyeti tefsir ederken bu konuda yine şu açıklamaları yapmıştır:

“Böylece onları, iki günde yedi gök olarak yarattı ve her göğe görevini vahyetti. Ve biz, yakın semâyı kandillerle donattık, bozulmaktan da koruduk. İşte bu, azîz, alîm Allah’ın takdiridir.” (Fussilet 41/12). Bu âyetle “Ondan sonra da yerküreyi döşedi.” (en-Nâziât 79/30) âyetini cem etmek müşkil bulunmuştur. Çünkü “Sonra semaya yöneldi.” (el-Bakara 2/29) âyeti göğün yerkürenin yaratılışından sonra yaratıldığını bildirmektedir. Bu âyetin zahiri “Ondan sonra da yerküreyi döşedi.” (en-Nâziât 79/30) âyetiyle çelişmektedir. Bu yüzden şöyle denmiştir: “Sonra göğe yöneldi”deki “sonra” kelimesi bizzat işin yapılış sırasını anlatmak için değil, haber verilen şeyin sıralaması sebebiyle gelmiştir. Dolayısıyla bu durum esasen çelişkiyi ortadan kaldırıyor. “Sonra” kelimesinin bizzat işin yapılış sırasını anlatmak için olduğu takdir edilirse bunu şu şekilde cem etmek mümkündür: Yerkürenin yaratılışı göğün yaratılışından öncedir ve yeryüzünün döşenmesi de genişletilip yayılması anlamındadır. Yeryüzünün döşenmesi çıplak ve çorak olarak yaratılması üzerine ilavedir. Bu sebeple yeryüzünün yaratılışı öncedir, döşenmesi ise sonradır. Bu durum açıkça ortadadır (Şevkânî, 1427/2007, c. IV, s. 604).

Şevkânî adı geçen âyetlerle ilgili gerekli tevilleri yapmasına rağmen Naziât sûresi 30. âyetinin tefsirini yaparken de âyetler arasındaki müşkili bağdaştıran açıklamalarına devam etmiştir:

“Ondan sonra da yerküreyi döşedi.” (en-Nâziât 79/30). Yani göğü yarattıktan sonra. “Dahâ” (دحا), yaymak, döşemek, genişletmek anlamındadır. Bu âyet yerkürenin yaratılışının göğün yaratılışından sonra olduğuna işaret etmektedir. Bu âyetle Fussilet sûresinde geçen “Sonra göğe yöneldi.” (Fussilet 41/11)

âyeti arasında bir çelişki yoktur. Aksine bu iki âyet şöyle cem edilir: Yüce Allah önce yeryüzünü yayıp döşemedi. Daha sonra göğü yarattı. Daha sonra da yerküresini yayıp döşedi.

Müfessir tefsirinin genel özelliği olarak âyetleri hem dirâyet hem de rivâyet yönünden izah etmektedir. O, burada da müşkil âyetler konusunda şu rivâyetlere yer vermiştir: İbn Abbas'tan (r.a.) şöyle rivâyet edilmiştir: Bir adam kendisine, Allah'ın kitabında biri diğerine zıt iki âyetin olduğunu ve bunların "*Sonra semaya yöneldi.*" kısmına kadar, "*De ki: Gerçekten siz, yeri iki günde yaratanı inkâr edip O'na ortaklar mı koşuyorsunuz?*" (Fussilet 41/9) âyetiyle "*Ondan sonra da yerküreyi döşedi.*" (en-Nâziât 79/30) âyetleri olduğunu söyleyince İbn Abbas (r.a.) şöyle cevap verdi: Allah yerküreyi, göğü yaratmadan önce yarattı. Göğü yaratmasının ardından da yerküreyi yayıp döşedi. "*Dahâhâ*" (دَحَاهَا) ifadesi yaymak, döşemek demektir (Şevkânî, 1427/2007, c. V, s. 447, 450).

Şevkânî Bakara 29, Fussilet 12, Nâziât 30 ve En'âm sûresi 1. âyetler arasındaki müşkilin bağdaştırılmasıyla ilgili görüşlere yer vermiş, kendisi de "Yerkürenin kabuğu ve katmanlarının yaratılışı gökyüzünden öncedir, yeryüzünün yayılıp döşenmesi ise gökyüzünden sonradır. İlim ehlinde bir grup da bunun gibi söylemiştir. Bu başka söze gerek duymayan güzel bir tevildir." diyerek bu görüşler içerisinde tercih edilmiştir.

5.8. Günahkâr Kimse Başkasının Günahını Yüklenir mi?

Şevkânî'ye göre "*Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez. Sonunda dönüşünüz Rabbinizedir. Ve O, uyuşmazlığa düştüğünüz gerçeği size haber verecektir.*" (el-En'âm 6/164) âyetiyle "*(Fakat gerçek şu ki) elbette kendi yüklerini (veballerini), kendi yükleriyle birlikte nice yükleri taşıyacaklar.*" (el-Ankebût 29/13) âyeti çelişmez. Çünkü ona göre "*Kendi yükleriyle birlikte nice yükleri*" ifadesinden maksat "*Âhiret gününde kendi günahlarını tam olarak taşımaları ve bilgisizce saptırmakta oldukları kimselerin günahlarından da bir kısmını yüklenmeleri için (öyle derler).*" (en-Nahl 16/25) âyetinde belirtildiği gibi saptırdıkları kimselerin günah yükleridir (Şevkânî, 1427/2007, c. II, s. 238).

Müfessir En'âm sûresi 164. âyetin tefsirinde bu izahları yapmış fakat benzer izahları Fâtır sûresi 18. âyetin tefsirinde de görmekteyiz:

Ona göre "*Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez. Yükü (günahı) ağır gelen kimse onu taşımak için (başkasını) çağırırsa, bu çağırıldığı akrabası da olsa, onun yükünden bir şey yüklenmez.*" (Fâtır 35/18) âyeti "*(Fakat gerçek şu ki) elbette kendi yüklerini (veballerini), kendi yükleriyle birlikte nice yükleri taşıyacaklar.*" (el-Ankebût 29/13) âyetiyle çelişmez. Çünkü onlar kendilerinin doğru yoldan sapmalarının günah yükleriyle birlikte hidâyetten başkalarını saptırmalarının günah yüklerini de yüklenmişlerdir. Yüklendikleri başkalarının günahları değil tamamen kendi günahlarıdır. Müfessir âyetler arasında bu şekilde cem ettikten sonra görüşünü desteklemek için şu hadisi de delil göstermiştir: "*Kim kötü bir yol/çığır açacak olursa, kıyamete kadar o kötü yolun/çığırın günahı ve ondan sonra da onunla amel edeceklerin günahı onun üzerinedir.*" (Müslim, ts., "Zekât" 69; Nesâî, 1421/2001, "Zekât" 64; Ahmed b. Hanbel, ts., 4/360). Çünkü ona göre kötü çığır açan kimse kötü çığır açmanın vebalini yüklenir (Şevkânî, 1427/2007, c. IV, s. 411).

5.9. Savaşta Taktik Gereği Çekilme "Sebat Edin!" Emrine Aykırı mıdır?

Şevkânî "*Ey iman edenler! Herhangi bir topluluk ile karşılaştığınız zaman sebat edin ve Allah'ı çok anın ki başarıya erişesiniz.*" (el-Enfâl 8/45) âyetindeki "*sebat edin*" ifadesinin "*Tekrar savaşmak için bir tarafa çekilme veya diğer bölüğe ulaşıp mevzi tutma durumu dışında.*" (el-Enfâl 8/16) âyetinde zikredilen ruhsatla çelişmediğini, "*sebat etme*" emri gücün yetmesi durumundadır. Ruhsat ise zaruret halindedir. Direnme ancak savaş taktiği olarak düşmanı vurmak için çekilme ve başka bir birliğe katılmakla gerçekleşir (Şevkânî, 1427/2007, c. II, s. 399) diyerek ortaya koymuştur.

5.10. Âhiret Günü Günahkârlara Hesap Sorulmayacak mı?

Kur'ân-ı Kerîm'de müşkil olarak karşımıza çıkan hususlardan biri de âhiret gününe ilişkin âyetlerin bir kısmında hesap sorulacağından, bir kısmında da sorguya çekilmeyeceğinden bahsedilmesidir. Şevkânî de bu tür âyetlerden "*Elbette kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de gönderilen peygamberleri de mutlaka sorguya çekeceğiz!*" (el-A'râf 7/6) âyetinin "*Günahkârlardan günahları sorulmaz (Allah onların hepsini bilir).*" (el-Kasas 28/78) âyetiyle çelişmediğini, âhiretin pek çok merhalesi olduğunu, kimi merhalelerde sorgulanacaklarını, kimi merhalelerde ise kendilerine soru sorulmayacağını, âhiret günüyle alakalı olarak bazen örtüşmek bazen de tezat teşkil etmek suretiyle görünürde müşkil olarak gelen diğer âyetlerin de böyle olduğunu, dolayısıyla bu tür âyetlerin, âhiret gününün çok çok uzun bir gün olması

hasebiyle, duraklarının, merhalelerinin pek çok olmasına hamledileceğini belirtmiştir (Şevkânî, 1427/2007, c. II, s. 241).

Şevkânî'nin Rahmân sûresi 39. âyette de buna benzer açıklamalar yaptığını görmekteyiz: “*İşte o gün (yani kıyametin koştığı gün) insana da cine de günahı sorulmaz.*” (er-Rahmân 55/39). Yani göğün yarıldığı gün ne insanlardan ne de cinlerden hiçbir kimseye günahı sorulmaz. Çünkü onlar kabirlerinden çıktıklarında simalarından tanınacaklardır. Bu âyetle “*Rabbin hakkı için, mutlaka onların hepsini sorguya çekeceğiz.*” (el-Hicr 15/92) âyetini şöyle cem etmek gerekir: Kıyamet ve âhîret âleminin pek çok konularından birinde soru sorulmayacak başka birinde ise soru sorulacaktır. Şöyle de denilmiştir: Allah amellerin hesabını tutmuş, kullarına karşı onları muhafaza etmiş olduğu için onlara orada günahlarını bilmeleri nedeni ile soru sorulmayacaktır. Fakat onlar azarlanmak ve kınanmak amacıyla hesaba çekileceklerdir. “*Günahkârlardan günahları sorulmaz (Allah onların hepsini bilir).*” (el-Kasas 28/78) âyeti de bu âyet gibidir. Ebü'l-Âliye (ö. 90/709) de şöyle demiştir: Soru sorulmaması yeniden diriliş anındadır. Soru sorulması ise hesap meydanında (mahşer) olacaktır (Şevkânî, 1427/2007, c. V, s. 165).

Şevkânî buradaki müşkil âyetler hakkındaki muhtelif yorumları zikretmekle kalmamış, “Kıyamet ve âhîret âleminin pek çok konularının birinde soru sorulmayacak başka birinde ise soru sorulacaktır.” demek suretiyle âyetleri cem etmiştir.

5.11. İnsana Şer Dokununca Karamsarlığa mı Düşer Yoksa Dua mı Eder?

Şevkânî'nin müşkil olarak ele aldığı âyetlerden biri de “*İnsana nimet verdiğimiz zaman (bizden) yüz çevirip yan çizer; ona bir de zarar ziyan dokunacak olsa iyice karamsarlığa düşer.*” (el-İsrâ 17/83) âyeti ile “*İnsana bir nimet verdiğimiz zaman (bizden) yüz çevirir ve yan çizer. Fakat ona bir şer dokunduğu zaman da yalvarıp durur.*” (Fussilet 41/51) âyetleridir. Ona göre bu ve benzeri âyetler birbirleriyle çelişmez. Çünkü önceki âyet insandan sadır olan bir hal/durumdur bu âyette zikredilen ise başka bir durumdur. Şöyle demek de muhtemeldir: Bu iki âyet arasında çelişki yoktur. Çünkü insan şiddetli ümitsizlik ve yeis halindeyken de diliyle çok dua edebilir (Şevkânî, 1427/2007, c. III, s. 319).

5.12. Kıyamet veya Âhîret Günü İnsanlar Birbirlerini Arayıp Sormazlar mı?

Şevkânî'ye göre “*Sûra üflendiği zaman artık aralarında akrabalık bağları kalmamıştır; birbirlerini de arayıp sormazlar.*” (el-Mü'minûn 23/101) âyeti “*(İşte bu duruma düştükleri vakit) onlardan bir kısmı, diğerlerine yönelir, birbirlerini sorumlu tutmaya çalışırlar.*” (es-Sâffât 37/27) âyetiyle çelişmez. Çünkü ona göre bu farklılık kıyamet gününün çeşitli merhalelerine hamledilir.

Müfessir âyetler arasındaki müşkili cem etmede tercih ettiği görüşünü aktardıktan sonra farklı rivâyetlere de yer vermiştir: İbn Abbas'a (r.a.) “*O gün artık aralarında akrabalık bağları kalmamıştır; birbirlerini de arayıp sormazlar.*” (el-Mü'minûn 23/101) âyeti ile “*Birbirlerini sorumlu tutmaya çalışırlar.*” (es-Sâffât 37/27) âyetleri hakkında soruldu da kendisi şu cevabı verdi: Kıyamet gününün çeşitli durakları vardır. Aralarında akrabalık bağlarının kalmayacağı ve birbirlerini sormayacakları merhale, insanların baygın düşecekleri zaman aralarında hiçbir bağın kalmayacağı ilk üfürüşün gerçekleşeceği zamandır. Son üfürüş gerçekleştiği zaman ise onlar dirilip birbirlerine karşılıklı soru soracaklardır. Yine İbn Abbas'a (r.a.) iki âyet hakkında soruldu da kendisi şöyle cevap verdi: “*Birbirlerini arayıp sormayacaklar*” âyetine gelince; bu yeryüzünde hiçbir şeyin kalmayacağı ilk üfürüştedir. “*Birbirlerine yönelip karşılıklı soru sorarlar*” âyetine gelince; onlar cennete girdiklerinde birbirlerine soru soracaklardır (Şevkânî, 1427/2007, c. III, s. 619).

Şevkânî, buradaki müşkil âyetleri kıyamet gününün çeşitli merhalelerine hamletmek suretiyle cem etmekle birlikte farklı rivâyetleri de aktarmıştır.

5.13. Melekler Bin Yılda mı Elli Bin Yılda mı Allah'ın Huzuruna Çıkarlar?

Şevkânî'nin müşkil olarak ele aldığı ve uzunca farklı yorum ve rivâyetlere yer verdiği konulardan bir diğeri de meleklerin bin yılda mı yoksa elli bin yılda mı Allah'ın huzuruna çıktıklarına ilişkin âyetlerdir. O, bu konuda kendi görüşünü açıkça belirtmekten ziyade müfessirlerin görüşlerine ve muhtelif kimselerden gelen rivâyetlere yer vererek tercihi okurlarına bıraktığı anlaşılmaktadır: “*Allah, gökten yere kadar her işi düzenleyip yönetir. Sonra (bütün bu işler) sizin sayageldiklerinize göre bin yıl tutan bir günde O'nun nezdine çıkar.*” (es-Secde 32/5). Müfessirlerin bir kısmı bu âyet ile “*Melekler ve Rûh (Cebrâil), oraya, miktarı (dünya senesi ile) ellibin yıl olan bir günde yükselip çıkar.*” (el-Meâric 70/4) âyetini bağdaştırmanın müşkil olduğunu belirtmişlerdir. Buna cevap olarak denilmiştir ki, kıyamet gününün miktarı dünya günlerine göre bin yıldır fakat o zorluğu ve şiddetli ürkütücülüğü itibarıyla kâfirlere elli bin yıl gibidir. Araplar da sevinçli günleri kısa olmakla nitelendirdikleri gibi sevilmeyen, kötü bir günü de çok

uzun olmakla nitelendirmektedirler. Tıpkı Şair'in dediği gibi: *Dizi dizi olmuş udlar ve kırbadaki kan kırmızı şarap (eşliğinde) geçen gün, öyle kısaldı ki, bize göre onun gölgesi sanki bir mızrak boyu kadardı.*

Bir diğer açıklamaya göre kıyamet günü bünyesinde birçok günler bulunan bir gündür. Bu günlerin kimisi bin yıl, kimisinin miktarı elli bin yıldır. Bir diğer açıklama da şöyledir: Kıyamet vakitleri farklı farklıdır. Kâfirler bin yıl kadar uzun süren bir azap türü ile azaplandırılırlar. Sonra süresi elli bin yıl olan bir başka tür azaba geçirilirler. Bir başka açıklama da şöyledir: Kıyametin elli bin konumu vardır ve her bir konum bin yıldır. İşte *"Melekler süresi elli bin yıl olan bir günde ona yükselirler."* buyruğunun anlamı budur ki, o vakitlerden bir vakitte veya o konumlardan birinde ona yükselirler. Sa'lebî'nin (ö. 427/1035), Mücâhid (ö. 103/721), Katâde ve Dahhâk'tan (ö. 105/723) naklettiğine göre Yüce Allah: *"Melekler ve ruh oraya miktarı elli bin yıl olan bir günde yükselir."* âyetinde yerden, Cebrâil'in bulunduğu Sidre-i Munteha'ya kadar olan mesafeyi kastetmiştir. Yani Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: Cebrâil ile aynı makamda bulunan diğer melekler dünya günlerinden elli bin yıllık bir sürelik bir mesafeyi bir günde alırlar. Yüce Allah *"Miktarı bin yıl olan bir günde"* âyetiyle yeryüzü ile dünya seması arasındaki iniş-çıkış mesafesini kastetmiştir. Çünkü ikisi arasındaki mesafe dünya günlerinden bin yıl kadardır. Bir diğer açıklama da şöyledir: Bu, o emrin geçerliliğinin süresinin uzun olduğuna bir işarettir. Bu böyledir, zira, "emr"i bir veya iki günde mükemmel biçimde geçerli iken, bundan sonra, nihâyete eren kimse, "emr"i uzun yıllar geçerli olan kimse gibi olamaz. O halde âyetteki, *"Sizin sayageldiklerinize göre bin yıl tutan bir günde"* ifadesi, "O, işleri, emri, bir günü bin yıl olan bir zaman içinde tedbir eder. O halde, ya ondan olan bir ay ve bir yıl nasıl olur?" manasındadır. Bu izaha göre, bin sene ifadesiyle elli bin sene olması arasında bir fark yoktur. Bu konuda bundan farklı açıklamalar da yapılmıştır. İbn Abbas (r.a.) *"Her işi yönetir"* âyetiyle ilgili olarak bu dünyadaki meleklerin miktarı bin yıl olan bir günde O'na yükseldiklerini söylemiştir. Yine İbn Abbas'ın (r.a.) *"Miktarı bin yıl olan bir günde"* âyeti hakkında şöyle dediği rivâyet edilmiştir: O gün, Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı altı günün bir günü kadardır. Abdullah b. Ebî Melîke'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Ben ve Osman b. Affan'ın (r.a.) mevlası İbn Feyrûz, Abdullâh b. Abbas'ın (r.a.) yanına uğradık. İbn Feyrûz ona: Ey İbn Abbas (r.a.)! *"Allah, gökten yere kadar her işi düzenleyip yönetir. Sonra (bütün bu işler) sizin sayageldiklerinize göre bin yıl tutan bir günde O'nun nezdine çıkar"* ne demektir? diye sorunca İbn Abbas (r.a.) cevap vermek istemeyerek *"Peki miktarı elli bin yıl olan bir günde"* nedir? dedi. O da (İbn Feyrûz), "Bunun ne demek olduğunu bildirmen için ben sana sordum." deyince İbn Abbas (r.a.) şöyle cevap verdi: Onlar Allah'ın kitabında zikrettiği iki gündür. Onları en iyi Allah bilir. Ben Allah'ın kitabı hakkında bilmediğim bir şeyi söylemeyi hoş karşılamam. Bu olaydan bir süre sonra İbn Müseyyeb ile otuyordum. Derken o iki âyet hakkında bir adam ona soru sordu. O da o âyetler hakkında hiçbir şey söylemedi ve herhangi bir bilgi de vermedi. Bunun üzerine ben "İbn Abbas'tan (r.a.) duyduğum şeyi sana bildireyim mi?" dedim. O da "evet" dedi. Ben de bunun üzerine bildirdim. Ardından o da soru sorana: Benden daha bilgili olduğu halde İbn Abbas (r.a.) o âyetler hakkında konuşmaktan kaçınmıştır, dedi. İbn Abbas'ın (r.a.) *"Miktarı bin yıl olan"* âyeti hakkında şöyle dediği de rivâyet edilmiştir: Kıyamet gününde günler, kullar arasında hüküm verilip cennet ehli cennete cehennem ehli cehenneme gidinceye kadar, dünya günlerindeki gibi gece gündüz şeklinde ayrılmayacaktır. Yine İbn Abbas'ın (r.a.) *"Miktarı bin yıl olan bir günde"* âyeti hakkında şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Sonra (bütün işler) O'na bu dünyadaki günlerinizden bin yıl olan bir günde yükselip çıkar. Gök ile yeryüzü arasındaki mesafe ise beş yüz yıldır (Şevkânî, 1427/2007, c. IV, s. 298-301).

Müfessir bu konuda kendisi bir görüş tercihinde bulunmadan uzunca rivâyetler aktarmasına rağmen Meâric sûresi 4. âyetin *"Melekler ve Rûh (Cebrâil), oraya, miktarı (dünya senesi ile) elli bin yıl olan bir günde yükselip çıkar."* (el-Meâric 70/4) tefsiri bağlamında da açıklama yapmış hatta Secde sûresindeki *"Miktarı elli bin yıl olan bir günde."* (es-Secde 32/5) âyetiyle bu âyetin nasıl cem edileceğini takdim ettiğini, oraya müracaat edilebileceğini belirttikten sonra âyetler arasındaki müşkili giderme kapsamında yine de şu açıklamaları yapmıştır:

İki âyeti cem etme konusunda şöyle de denilmiştir: Yerin en altından Arş'a kadar olan mesafe elli bin yıldır, dünya semasının en yukarisından yeryüzüne olan mesafe bin yıldır. Semanın tüm genişliği beş yüz yıldır. Semanın en aşağısından yerkürenin en alt kısmına kadar olan mesafe beş yüz yıldır. Buna göre âyetin anlamı şöyle olmaktadır: Melekler yerkürenin en alt kısmından Arş'a yükseldiğinde bu mesafe elli bin yıl olmaktadır. Eğer onlar bu yeryüzünden dünya seması olan bu semanın içine yükselirlerse bu mesafe bin yıl olmaktadır. İbn Abbas'ın (r.a.) *"Miktarı (dünya senesi ile) elli bin yıl olan bir günde"* âyeti hakkında şöyle dediği de rivâyet edilmiştir: Yerlerin en aşağısındaki en uç noktadan yedi göğün en üst sınırı arasındaki mesafe elli bin senedir. İkisi arasındaki günün miktarı bin yıldır. Yani buna göre emir tek bir günde gökten yeryüzüne iner, yeryüzünden de semaya çıkar. İşte onun miktarı bin yıldır. Çünkü gökle yeryüzü arasındaki mesafe beş yüz yıldır. İbn Abbas'ın (r.a.) şöyle dediği de rivâyet edilmiştir:

Yerküresinin toplam kalınlığı (genişliği) beş yüz yıldır. Gökyüzünün toplam kalınlığı (genişliği) da beş yüz yıldır. Yerküresinin bir ucundan diğer ucu arasındaki toplam mesafe beş yüz yıl, gökyüzünün bir ucundan diğer ucu arasındaki toplam mesafe de beş yüz yıldır. İşte bu mesafelerin toplamı on dört bin yıldır. Yedinci sema ile Arş arasındaki mesafe ise otuz altı bin yıldır. “Miktarı elli bin yıl olan bir günde” âyetinde ifade edilen de budur. İbn Abbas’ın (r.a.) “Miktarı sizin hesabınıza göre bin yıl olan bir günde” âyeti hakkında şöyle dediği de rivâyet edilmiştir: Bu dünyadaki melekler sizin hesabımıza göre miktarı bin yıl olan bir günde O’na yükselir. Yine İbn Abbas’ın (r.a.) “Miktarı elli bin yıl olan bir günde” âyeti hakkında şöyle dediği de rivâyet edilmiştir: Eğer ölçebilseydiniz o gün yani kıyamet günü dünya günlerinize göre elli bin yıl olurdu. Ebû Said el-Hudrî’nin (r.a.) şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Rasûlullâh’a (s.a.v.) “Miktarı elli bin yıl olan bir günde” âyetiyle ilgili olarak "ne kadar da uzun bir gündür?" diye sorulunca o da: “Nefsim elinde olana yemin ederim ki o gün mümine öyle hafifletilecek ki onun için dünya hayatında kılmış olduğu farz bir namazdan daha çabuk geçecektir.” (Ahmed b. Hanbel, ts., c. III, s. 75; Heysemî, ts., c. X, s. 337) buyurdu (Şevkânî, 1427/2007, c. V, s. 344, 346-347).

Şevkânî buradaki müşkil âyetlerle ilgili pek çok yorumu zikretmiş fakat kendisi görüşler arasında net bir tercih belirtmemiş, kanaatimize göre pek çok görüş, rivâyet ve yorum arasından tercihi okuyucularına bırakmıştır.

5.14. Allah Bütün Günahları Bağışlar mı?

Şevkânî “Çünkü Allah bütün günahları bağışlar.” (ez-Zümer 39/53) âyetiyle “Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını, (günahları) dilediği kimse için bağışlar.” (en-Nisâ 4/48) âyetini şu şekilde cem etmiştir: Allah, şirk koşma dışında hangi günah olursa olsun, bağışlamayı dilediği kimseyi mağfîret eder. Buna göre şöyle denilmesi mümkündür: Allah’ın bize bütün günahları bağışlayabileceğini haber vermesi, O’nun günahların tamamını affetmeyi murat ettiğine delalet eder. Bu da bütün günahkâr Müslümanları mağfîret etmeyi dilemesini gerektirir. Dolayısıyla bu bakış açısından iki âyet arasında bir çelişki kalmamıştır. Bu âyeti tövbe etme ile sınırlayan bir grup müfessirin iddiasına göre ise ancak tövbe edenlerin günahları bağışlanır. Bu şekilde onlar âyetler arasını cem etmek için bu görüşü ileri sürmüşlerdir. Ne var ki bu kertenkele ile balığı, denizci ile kervancıyı cem (birlikte mütalaa) etmek gibidir. Şâyet bu büyük müjde tövbe ile sınırlandırılmış olsaydı o müjdenin fazla bir anlamı kalmamış olurdu. Çünkü Allah’ın müşrik kimseyi tövbe etmesi sebebiyle bağışlayacağı Müslümanların icmasıyla sabittir. Zaten Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını, (günahları) dilediği kimse için bağışlar.” Şâyet bağışlama konusunda tövbe şart olsaydı şirkle ilgili ifadenin yer almasının bir faydası olmazdı. Ve yine Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “Doğrusu insanlar kötülük ettikleri halde Rabbin onlar için mağfîret sahibidir.” (er-Ra’d 13/6). Vâhidî (ö. 468/1076) de müfessirlerin hepsinin şu görüşte olduklarını beyan etmiştir: Şüphesiz bu âyet, Müslüman oldukları takdirde işledikleri şirk, cana kıyma ve Nebî’ye (s.a.v.) düşmanlık etme gibi büyük günahların affedilmeyeceğinden endişe eden bir topluluk hakkındadır.

Şevkânî buna şöyle cevap vermiştir: Bu âyetin o topluluk hakkında olduğunu farz et! Peki, bu durumda ilim ehli arasında ittifakla kabul edildiği gibi “Âyetin hususiliğine değil umumî olmasına itibar edilir.” ilkesi ne olacak? Eğer Kur’ân âyetleri ve Nebevî hadisler sebeplerle sınırlandırılmış olsaydı ümmetin üzerinden mükellefiyetlerin hepsi olmasa da çoğu kalkmış olurdu. Bu durumda mükellef kılının da mükellef kılmanın da icma ile bir hükmü kalmazdı. *Sahihayn* ve diğerlerinde bu konuyla ilgili yer alan hadisleri hakkıyla bilip değerini takdir edenler zikrettiğimiz ifadelerin doğru olduğunu bilir ve belirttiğimiz hususun gerçek olduğunu anlar (Şevkânî, 1427/2007, c. IV, s. 559).

Şevkânî, şirk dışındaki bütün günahları Allah’ın bağışlayabileceğini belirterek âyetler arasını cem etmiş, Allah’ın bağışlamasını tövbeyle sınırlandıranları ise eleştirmiştir.

5.15. Cehennemliklerin Yiyecekleri

“Onlar için kuru dikenden başka yemek yoktur.” (el-Gâşiye 88/6) âyetinde cehennemliklerin yiyeceği “darî” olarak zikredilirken “Bu sebeple, bugün burada onun candan bir dostu yoktur. İrinden başka yiyecek de yoktur.” (el-Hâkka 69/35-36) âyetinde “ğislîn” olarak belirtilir. Bu âyetler arasını Şevkânî şöyle cem eder: Cehennem ateşi aşağı doğru basamaklar halindedir. Onlardan kimisinin yiyeceği “darî” (diken), kimisinin yiyeceği de “ğislîn” (irin) olacaktır (Şevkânî, 1427/2007, c. V, s. 510).

Şevkânî buradaki müşkil âyetleri, cehennem farklı derekelerinde farklı yiyecekler olacağına hamlederek cem etme yoluna gitmiştir.

5.16. Cennetliklerin Elbiseleri

“Üzerlerinde ipekten mamul yeşil renkli ince ve kalın elbiseler vardır; gümüş bilezikler takınmışlardır. Rableri onlara tertemiz bir içki içirir.” (el-İnsân 76/21). Yüce Allah burada onların gümüş bilezikler takındıklarını, Fâtır sûresindeki “Onlar orada altın bilezikler takınırlar.” (Fâtır 35/33) âyetinde altın bilezik takındıklarını ve Hac sûresindeki “Onlar orada altın bileziklerle ve incilerle bezenirler.” (el-Hac 22/23) âyetinde altın ve incilerle bezendiklerini zikretmiştir. Şevkânî zikredilen âyetler arasında çelişki olmadığını ve bu âyetleri cem etmenin şu şekilde mümkün olacağını belirtmiştir: Onlar için altın, gümüş ve inciden oluşan takılar yaratılmıştır. Veya bu âyetlerde onların bazen altın takılar, bazen gümüş takılar, bazen de inci takılar takınacakları ya da o takılardan canlarının çektiğini takınacakları kastedilir (Şevkânî, 1427/2007, c. V, s. 417).

5.17. Dağların Ahvali

Şevkânî “Dağlar yürütülür, serap haline gelir.” (en-Nebe 78/20) âyetini tefsir ederken Yüce Allah’ın dağların ahvalinin muhtelif şekillerde zikrettiğini fakat onların arasının şu şekilde cem edilebileceğini izah etmiştir: Dağların ahvalinin ilki darmadağın edilmesidir. Bu duruma “Yeryüzü ve dağlar kaldırılıp birbirine tek çarpışla çarpılıp darmadağın edildiği zaman.” (el-Hâkka 69/14) âyeti işaret eder. İkinci hali “Dağların da atılmış renkli yüne dönüştüğü gündür (o Kâria!).” (el-Kâria 101/5) âyetindeki gibi atılmış yün gibi olmaktır. Üçüncü hali “Dağlar parçalandığı, dağılıp toz duman haline geldiği (zaman).” (Vâkıa 56/5-6) âyetindeki gibi dağılıp toz duman haline gelmektir. Dördüncü hali “Sen dağları görürsün de onları yerinde durur sanırsın. Oysa onlar bulutların yürümesi gibi yürümektedirler.” (en-Neml 27/88) âyetindeki gibi toz haline gelip rüzgârlar tarafından taşınmaktır. Beşinci hali ise serap olmak: Yani “Dağlar yürütülür, serap haline gelir.” (en-Nebe 78/20) âyetindeki gibi hiçbir şeyi kalmamasıdır (Şevkânî, 1427/2007, c. V, s. 432).

Şevkânî, dağların beş aşamadan geçeceğini, âyetlerden her birinin bu aşamalardan birine temas ettiğini belirterek müşkili ortadan kaldırmıştır.

6. SONUÇ

“Şâyet o Kur’ân Allah’tan başkası tarafından indirilmiş olsaydı, şüphesiz onda birbirini tutmayan pek çok şey bulurlardı.” âyetiyle net ve kesin bir şekilde ifade edildiği üzere Kur’ân’daki bazı âyetler arasında çelişki varmış gibi görünse de Allah’ın kelamı ihtilaf ve tenakuzdan münezzehtir. Fakat kutsal kitabımızı okuyan bir kimse onda bir ihtilaf varmış vehmine kapılabilir. İşte Kur’ân ilimlerinden “Kur’ân âyetleri arasında ilk bakışta var olduğu sanılan ihtilaf ve tenakuz durumunu inceleyen bilim dalı” demek olan “Müşkilü’l-Kur’ân” bu zahirî çelişki ve tenakuzu ortadan kaldırmak için teşekkül etmiştir. Bu ilim dalıyla uğraşan müfessirler birbirine zıt görünen âyetler arasındaki tenakuzu kaldırmak için bazı tercih kaideleri zikretmişlerdir. Ayrıca âyetler arasında tenakuz varmış gibi görünme sebepleri ve şekillerine yer vererek çelişkili gibi görünen âyetleri cem etmeye gayret etmişlerdir.

“Fethü’l-Kadîr el-Câmi’ beyne Fenneyi’r-Rivâye ve’d-Dirâye min İlm’t-Tefsîr” adlı 5 ciltlik tefsirin müellifi Şevkânî eserinde Müşkilü’l-Kur’ân konusuna yer vermiş, aralarında çelişki ve tenakuz varmış gibi görünen âyetlerle ilgili hem kendi reyini hem de konuya ilişkin rivâyetleri ele almıştır. Müellif, âyetler arasında zahirde tenakuz varmış gibi görünse de gerçekte asla bir çelişkinin olmadığını açıklığa kavuşturmuştur. O, müşkil âyetleri bağdaştırmak için bazen kendisinden önceki müfessirlerin görüşlerine yer vermiş, bazen başta İbn Abbas (r.a.) olmak üzere müşkil görünen âyetlerle ilgili nakillerde bulunmuştur. Müfessir, muhtelif görüşleri zikrettikten sonra kendi tercihini belirtmiştir. O, bazen de âyetlerin cem edilmesine ilişkin pek çok rivâyeti aktarmakla yetinmiş ve bu konudaki tercihi okurlarına bırakmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel. (ts.). *Müsned. el-Mektebetü'l-İslâmiyye*.
- Albayrak, H. (1993). *Kur'ân'ın bütünlüğü üzerine Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri*. Şule Yayınları.
- Buhârî, E. A. (1422). *el-Câmiu's-sahîh*, Dâru Tavki'n-Necât.
- Cerrahoğlu, İ. (1985). *Tefsir usûlü*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- Cevherî, E. N. (1399/1979). *es-Sihâh tâcu'l-luga ve sıhâhu'l-'Arabiyye*. y.y.
- Demirci, M. (1998). *Tefsir usûlü ve kaynakları*. İFAV Yayınları.
- Demirci, M. (ts.). *Tefsir tarihi*. MÜİFV Yayınları.
- Demirci, M. (2009). *Tefsir terimleri sözlüğü*. y.y.
- Erdoğan, M. (2005). *Fıkıh ve hukuk terimleri sözlüğü*. Ensar Neşriyat.
- Ezherî, E. M. (2001). *Tehzibu'l-luga*. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî.
- Halîl b. Ahmed. (ts.). *Kitâbü'l-'ayn*. Dâru'l-Hilâl.
- Heysemî, E. H. (ts.). *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*. Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabiyye.
- İbn Düreyd, E. B. (1345). *Kitâbu cemhereti'l-luga* (1. Baskı.). Mektebetü'l-Müsennâ.
- İbn Fâris, E. H. (1390/1970). *Mu'cemu mekâyisi'l-luga* (2. Baskı.). y.y.
- İbn Kuteybe, E. M. (1393/1973). *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân* (2. Baskı.). Dâru't-Turâs.
- İbn Mâce, E. A. (ts.). *es-Sünen*. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî – Faysal İsâ el-Bâbî e-Halebî.
- İbn Manzûr, C. M. (1995). *Lisânü'l-'Arab*. y.y.
- Kurtubî, E. A. (1427/2006). *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (1. Baskı.). Müessesetu'r-Risâle.
- Müslim, E. H. (ts.). *el-Câmiu's-sahîh*. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî.
- Nesâî, E. A. (1421/2001). *es-Sünen*. Müessesetu'r-Risâle.
- Özel, M. (2006). *Kur'ân ve tefsir terimleri sözlüğü* (1. Baskı.). Kayıhan Yayınları.
- Suyûtî, C. (1416/1996). *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* (1. Baskı.). Dârü'l-Fikr.
- Şevkânî, M. B. A. (1427/2007). *Fethü'l-Kadîr*. Dârü'l-Hadîs.
- Tirmizî, E. İ. (1998). *es-Sünen*. Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- Turgut, A. (1991). *Tefsir usûlü ve kaynakları*. MÜİFV Yayınları.
- Yerinde, A. (2006). Müşkilü'l- Kur'ân. *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi*, (Cilt. 32, s. 164- 167). TDV Yayınları.
- Zemahşerî, E. K. (1419/1998). *Esâsu'l-belâğa*. Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye.
- Zerkeşî, B. M. (1427/2006). *el- Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Dârü'l-Hadîs.